

ФЕНОМЕН СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА МАКРО- ТА МІКРОРІВНЯХ

Клімова О.І., к.е.н.,
Донецький державний університет управління
Кудрицька Ж.В., к.е.н., доцент
Національний авіаційний університет

У статті надано визначення понять «структура» та «структура економіки». Розглянуто еволюцію поняття структурних змін в економіці. Обґрунтовано, що «структурна трансформація» є найбільш загальним поняттям з точки зору змісту процесів зміни структури економіки. Доведено, що подолання сформованого стану у промисловості України вимагає здійснення широкомасштабної структурної трансформації підприємств.

Постановка проблеми. Обґрунтування перетворень і реалістичних шляхів розвитку вітчизняної економіки в першу чергу передбачає виявлення достовірної картини її реального стану на тлі динамічних змін, що відбуваються. У зв'язку з цим структурний аспект аналізу економічних змін на макро-, мезо- та мікрорівні у взаємозв'язку з найбільш істотними соціальними та інституціональними змінами заслуговує на особливу увагу. Необхідність такого структурного підходу обумовлена нерівномірністю трансформаційних змін у різних сферах економічної діяльності й різних частинах економічного простору в порівнянні з періодом неринкового розвитку. Більш того, різноманітні позаекономічні зміни соціального та інституціонального характеру також із достатнім ступенем повноти проявляються через зміну стану реального сектора економіки та її структурні змінні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. А. Сміт, Д. Рикардо, А. Маршалл досліджували структуру економіки як категорію поряд з іншими категоріями: трудом, капіталом, вартістю та ін. Частіше дослідження стосувалося статичного стану економіки, але були окремі спроби вивчення динамічних структурних процесів (Ф. Кене, К. Маркс). Дж. Б. Кларк і В. Парето відповідно займалися дослідженням економічної динаміки і теорії динамічної рівноваги. Р. Харрод, Е. Домар, Р. Солоу, В. Льюїс, Р. Стоун, Х. Удзава досліджували розвиток кейнсіанських та неокласичних теорій економічного зростання. Вагомий внесок у розробку проблем міжгалузевих структурних змін з використанням математичних моделей внесли Л. Канторович, В. Немчинов і В. Леонтьєв. Серед вітчизняних фахівців проблемами структурних змін в економіці займалися С. Біла, В. Коломойцев, С. Єрохін та ін.

Невирішена раніше частина загальної проблеми. Сучасний етап дослідження характеризується достатньо глибоким вивченням теоретичного й методологічного підґрунтя структурної трансформації економіки. Проте темпи зміни економічної реальності вище темпів її дослідження. Тому ціла низка її результатів, які порівняно нещодавно отримані в економічній теорії, вказують на принципове обмеження її базових елементів. У науковому плані проблема структурної трансформації наразі знаходиться на початковій стадії розробки. Це пов'язано із спрощеним розумінням сутності трансформаційних процесів в економіці, економічної лібералізації та новими постіндустріальними особливостями зовнішнього середовища.

Метою даного дослідження є вивчення особливостей процесу структурної трансформації економіки України з теоретичної й методологічної точки зору.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці поняття структури зазвичай співвідносять з поняттям системи та організації, хоча єдиної точки зору на співвідношення цих понять не існує. Структура передає те, що залишається стійким, відносно незмінним протягом певного часу при різних перетвореннях системи [1, с. 8]. Традиційно під структурою (від лат. *structura* – будівля, розташування, порядок) розуміють єдність елементів і сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність, тотожність самому собі та збереження його основних властивостей при різних зовнішніх і внутрішніх змінах [2]. Структура розглядається в загальному та прикладному значенні [3, с. 4]. У широкому розумінні структуру розглядають як сукупність елементів, що знаходяться в певному впорядкуванні, тобто структура відображає форму розташування елементів і характер взаємодії їхніх сторін і властивостей, є підсумком розвитку елементів, їхньої організації, упорядкування [4, с. 47].

Економіка будь-якої країни, регіону, галузі, міста й підприємства належить до соціально-економічної системи. Р. Фатхутдінов розглядає соціально-економічну систему як комплексну структуру, яка складається з економічних, виробничих, технічних і соціальних структур [5]. Тому до такої системи іманентним є поняття структури.

Структура економіки є широким і багатоаспектним поняттям. Вона відображає побудову, сукупність відносин, частин та елементів, з яких складається певне економічне ціле – економічна система. Економічна система сучасної держави базується на сукупності елементів продуктивних сил, які є базисом розвитку системи виробничих відносин. Вона зумовлена, значною мірою, відносинами власності та налагодженим механізмом регулювання [6, с. 263]. У середині економіки, як і будь-якого іншого соціального явища, розглядаються мікро-, мезо- та макрорівень як окремо, так і як співвідношення частини та цілого.

При дослідженні структури економіки її основні складові розглядаються з різних позицій, що залежать від предмета дослідження того чи іншого автора. Кожен вид структури відображає певні аспекти економіки країни та її економічної політики. Найбільш поширеними видами структури економіки є структура суспільного виробництва, галузева структура, секторальна структура

(у розрізі її великих секторів), регіональна структура, структура виробництва та споживання [7]. У наш час для вивчення структури економіки наведених видів структури недостатньо, і тому деякі вчені називають інші види структури.

А. Чухно виділяє, насамперед, соціально-економічну структуру економіки, що характеризується формами власності на засоби виробництва. Другим важливим видом, на його думку, є організаційно-економічна структура економіки, що визначається співвідношенням різних форм організації виробництва. Поряд з цим він розглядає також виробничо-технологічну структуру економіки, що є вираженням внутрішньої організації продуктивних сил і характеризується питомою вагою наукоємних і високоекономічних галузей економіки – галузей з повільним оборотом капіталу та галузей зі швидким оборотом капіталу [8].

В. Коломойцев вважає за доцільне розглядати структуру економіки в чотирьох розрізах – відтворювальному, галузевому, технологічному та просторовому [1, с. 9]. Технологічний зріз економічної системи органічно пов'язаний з організаційним. Якщо перший характеризується складом і співвідношенням окремих елементів продуктивних сил, то організаційна структура характеризується складом і співвідношенням господарських ланок економіки, тобто суспільною формою організації виробничого процесу.

Зміни у структурі одного виду спричиняють певні зміни у структурах інших видів, хоча зв'язок між змінами окремих структур економіки не є лінійним та прямо пропорційним. Структура соціальних систем, до яких належить економіка, залежить від людської діяльності [9, с. 90].

Найбільш загальним поняттям з точки зору змісту процесів зміни структури економіки слід вважати поняття «структурна трансформація». Основним змістом структурної трансформації є така зміна системних взаємозв'язків (економічних відносин між елементами), що приводить до модифікації основних характеристик (інтегруючих якостей) економічної системи. У свою чергу, зміна інтегруючих якостей системи характеризується динамікою тих чи інших кількісних показників – часткою, вагою – і пропорцій, що характеризують стан елементів. Модифікація основних характеристик або інтегруючих якостей економічної системи приводить до переходу цієї системи у якісно новий стан, тобто до якісного перетворення системи. Сучасні ринкові механізми орієнтовані на жорсткий відбір економічно ефективних рішень при максимально можливому використанні найвищих технологічних виробничих укладів. Головна проблема полягає в тому, щоб оцінити основні структурні тенденції, що визначили зміну стану потенціалу вітчизняної економіки за період ринкової трансформації у конкретних координатах.

Як відомо, вкрай тривалий період ринкового реформування зберігався глибоко кризовий стан реальної сфери економіки України, який можна порівняти тільки зі станом економік західних країн у період «великої депресії». Досить відзначити, що відносно 1990 року частка валового внутрішнього продукту України у світовому ВВП скоротилась майже вдвічі, обсяг промислової продукції у загальному обсязі галузей економіки складає близько 70% від показників за 1990-й рік, а обсяг сільськогосподарської продукції

скоротився майже вдвічі [10]. Реальна ситуація серйозно ускладнюється величезними обсягами неврахованих господарських операцій. За офіційними даними на частку тіньової економіки доводиться 15 – 18% ВВП, а за розрахунками проф. Ф. Шнайдера – 35% [10; 11]. При цьому глибина спаду дуже диференційована за галузями промисловості. Несприятливий стан промислового виробництва супроводжується збереженням в цілому депресивного стану інвестиційної сфери. Так, структурні зміни у промисловості відбувалися на фоні зменшення капітальних вкладень за всіма галузями промислового виробництва (рис. 1).

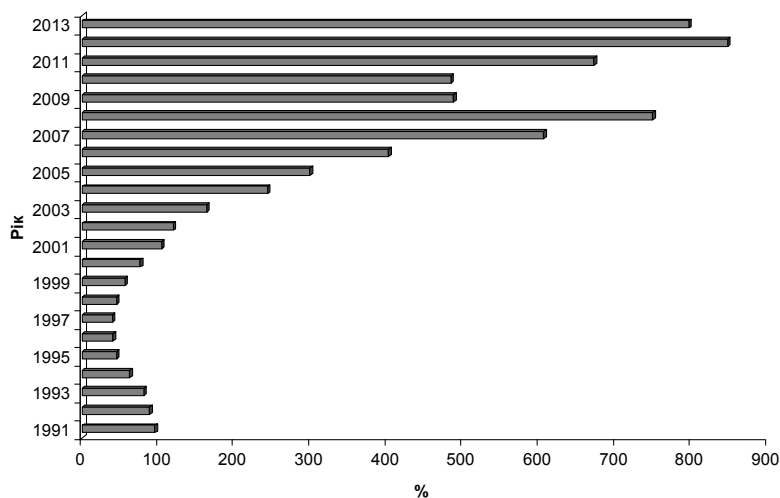

Рис. 1. Капітальні інвестиції у промисловість України (у % до 1990 р.) [10]

До 2001 року капітальні інвестиції в не досягали рівня 1990 року. Водночас у цілому капітальні інвестиції збільшилися майже у 8 разів, проте за підгалузями окремих галузей, наприклад, машинобудування та легкої промисловості, вони зменшилися майже вдвічі [10]. Рецесія в інвестиційній сфері неминуче проявляється у звуженні матеріальної бази для майбутнього розвитку вітчизняної економіки у процесі її постіндустріальної трансформації. Коефіцієнт оновлення обладнання у промисловості знизився майже до 6% у рік, за цей же час частка обладнання у критичному віці зросла до 70%. Використання виробничих потужностей скоротилося в 2,5 рази [10]. Для характеристики фінансового стану досить сказати, що 35% промислових підприємств у 2013 році були збитковими. Несприятливі процеси, що відбувалися тривалий час у виробничій сфері, не могли не відбитися й на динаміці зайнятості в українській економіці, кількість зайнятих у промисловості лише у 2013 році досягла рівня 1990-го року.

Проаналізуємо найбільш істотні зміни у виробничій структурі вітчизняної економіки за період незалежності України. Перша з них полягає у погіршенні, а, точніше, у примітивізації структури вітчизняної економіки, що, насамперед, проявляється у кардинальному посиленні її експортно-сировинної орієнтації при падінні значущості індустріальних галузей, зокрема високотехнологічних [10]. Така структурна зміна відображає збільшення у сукупному промисловому випуску (у цінах кінцевого споживання) майже у 2 рази частки основних

первинних галузей – добувної промисловості, електроенергетики, чорної та кольорової металургії. У той же час частка переробної промисловості у ВВП до теперішнього моменту знизилася до рівня 11% [10].

Не можна не констатувати, що, як і у початковий період ринкової реформи, окремі промислові ринки продовжують залишатися у стані депресії. В умовах недосконалого ринку, яким є вітчизняний, процес вимивання виробників охопив цілі промислові галузі. У даний час до них відносяться добувна промисловість, легка промисловість (фактично вони перебувають у стані депресії), низка підгалузей загального машинобудування та будівництва. Очевидно, що повне згортання діяльності в ряді зазначених галузей несумісне з існуванням національної економіки як такої.

Друга зміна у структурі виробничого випуску пов'язана з підвищенням частки нематеріального виробництва у валовому національному продукті, яка збільшилася більш ніж у 1,5 рази у порівнянні з 1990 роком [10]. Дану структурну зміну неправомірно оцінювати однозначно. Слід констатувати, що багато видів послуг раніше знаходилися у зародковому стані, а тепер набули широкого розмаху, особливо у великих містах України. Потенціал ринкового розвитку відображає помітне зростання на тлі загального кризового спаду якості низки побутових, транспортних та інших ринкових послуг. Однозначно позитивним необхідно вважати збільшення майже в 1,5 рази частки послуг транспорту та зв'язку у ВВП [10]. Сфера телекомунікацій успішно розвивається у великих індустріальних центрах на високій технологічній базі, яка була досягнута ще до початку ринкової трансформації.

Третя найбільш важлива структурна тенденція, що характеризує зміну стану виробничого потенціалу, полягає у дуже істотному ослабленні ролі вітчизняного споживчого комплексу. Внаслідок лібералізації та експансії імпортованих споживчих товарів продукти харчування перестали бути дефіцитними. Однак істотного позитивного зрушення в ресурсній ефективності виробництва та рівні якості більшості продуктів харчування не відбулося. Сильно знизився й потенціал вітчизняної харчової промисловості, виробничий випуск у якій зменшився у середньому на 40%. Потреби економіки стали зростати за рахунок імпорту. Його частка за окремими видами товарів зросла з 45% до 98%. Інші галузі вітчизняного споживчого комплексу, що, насамперед, відносяться до легкої промисловості, за період ринкової реформи також піддалися різкому заміщенню імпортованими товарами. У багатьох регіонах ці ринки виявилися близькі до повного вимивання. Як наслідок, деформованою стала структура споживання значної частини населення, що є серйозною перешкодою для подальшого розвитку багатьох регіонів. У значній мірі структурним обмеженням споживчого ринку виходячи з досвіду європейських постсоціалістичних країн є недостатній розвиток малого бізнесу, задовільне вирішення проблеми розвитку якого безальтернативно пов'язане з гнучкою державною підтримкою у межах діючих ринкових механізмів. Однак розвиток малого бізнесу належною мірою не відбувся.

Другим невід'ємним напрямом змін, що безпосередньо характеризують динаміку економічного потенціалу, виступають технологічні зміни. Насамперед, вони проявляються у градації галузей матеріального або нематеріального виробництва за ступенем технологічності. Як і раніше високотехнологічні виробництва в енергомашинобудуванні, верстатобудуванні, приладобудуванні, електротехніці мають відносно незначну питому вагу (8%) у складі машинобудування. Отже, вони перетерпіли настільки ж різке падіння, як і останнє. Більш того, за експертними оцінками, питома вага найбільш сучасного, технологічного укладу в машинобудуванні скоротилась приблизно вдвічі при зменшенні більш ніж на 60% витрат на НДДКР.

Отже, фактичні тенденції структурних змін свідчать про те, що первинні галузі впливають не тільки на загальноекономічну, але й на технологічну динаміку. Так, неефективне використання ресурсів, що зберігається практично в усіх сировинних галузях (підгалузях), свідомо обмежує випуск у споживаючих, головним чином переробних галузях промисловості. За період ринкових перетворень зростання цін на більшість видів первинних ресурсів значно випередило динаміку цін у середньому по промисловості.

У теперішній період зберігають свою негативну дію структурні диспропорції, які обумовлюються функціонуванням первинних галузей, цілої низки виробничих галузей (підгалузей), що знаходяться у депресивному стані, та сектора малого бізнесу. Саме низька виробнича ефективність на зазначених сегментах сукупного ринку є головним стримуючим фактором позитивної економічної динаміки. За рівнем продуктивності праці Україна відстає від провідних західних країн у 5-6 разів.

За умови збереження сформованих напрямів структурної політики та її підпорядкування кон'юнктурі ринку, що складається стихійно, і процесів посилення сировинної спеціалізації вітчизняної економіки можна зробити висновок про виключення можливості перелому тенденцій деградації економіки. Подолання сформованого стану у промисловості вимагає широкомасштабної структурної трансформації підприємств.

За досить тривалий період приватизації відбулась концентрація економічної могутності й влади в руках вузького прошарку великих власників. У них знаходиться й основна частина особистого багатства, одним із підтверджуючих прикладів чого є структура розподілу внесків фізичних осіб у банках, де 2% вкладників володіють 80% всього обсягу внесків. Паралельно з концентрацією відбулося й різке посилення бідності: частка осіб із доходами нижче прожиткового мінімуму складає більше 40% [10]. У той же час бажаний результат ринкового реформування – формування міцного «середнього» класу власників – підприємців – так і не був досягнутий.

Нарешті, при оцінці стану економічного потенціалу й структурних тенденцій не можна не взяти до уваги кардинальні зміни інституціональної структури, що відбулися. Численні ринкові інститути, що замінили інститути адміністративного управління, здійснюють безпосередньо серйозний та у багатьох випадках позитивний вплив на економічну сферу діяльності та її структурну трансформацію. Однак процес інституціоналізації ринкових

відносин у нашій країні дуже далекий від завершення. За цілою низкою напрямів інституціональні реформи виявилися неуспішними. Фінансова криза 2009 року продемонструвала неспроможність багатьох ринкових інститутів, особливо у банківській сфері, у страховому бізнесі, на фондовому ринку.

Таким чином, можна стверджувати, що трансформація інституціональних ринкових механізмів виступає необхідною умовою здійснення позитивної структурної трансформації вітчизняних підприємств.

Структурні деформації одного рівня економічної системи проектується на інші. Зміни у структурі економіки приводять до зміни у структурі підприємств. Так, за останні кілька десятиріч років на переважній більшості вітчизняних підприємств відбулась справжня інституціональна «мікроекономічна революція», що виразилась у: зміні складу суб'єктів функціонально-управлінської конфігурації; радикальному перегрупуванню сил і відносин усередині конфігурації та переході від збалансованої до різко незбалансованої конфігурації та, як наслідок, втраті відтворювальних функцій підприємства; згортанні двох значущих соціально-економічних інститутів – інституту участі громадських організацій у прийнятті рішень усередині підприємства та інституту середньострокового внутрішньофірмового планування; зміні бачення підприємства більшістю суб'єктів функціонально-управлінської конфігурації у напрямку стратегії скорочення й навіть повної ліквідації підприємства.

Слід також відзначити, що більшість вітчизняних підприємств зберегли не тільки морально та фізично застарілу техніку і технологію, але й архаїчні методи та структури управління. Такі риси підприємства, як слабка сприйнятливість до інновацій, недостатня мотивація персоналу, авторитарні методи прийняття рішень, неефективність використання ресурсів, у тому числі високі внутрішні витрати, слабка технологічна й контрактна дисципліна не тільки збереглися на сучасних підприємствах, але й збільшилися у зв'язку з фінансовими труднощами та загальними структурними диспропорціями в економіці. Разом із тим усередині підприємств загострилися системні проблеми, що не мали настільки принципового значення раніше. До них відносяться: орієнтація діяльності підприємства на короткострокові результати на шкоду середньо- та довгостроковим, відсутність стратегічного підходу до діяльності підприємства; зниження рівня комплексності та цілеспрямованості управління, перевага на підприємствах, що вимагають істотного відновлення, реактивного стилю управління; низька інтегрованість підприємств в інформаційний простір, яка пов'язана як із нестачею інформації, так і з відсутністю інформаційної орієнтації на сучасні методи організації та управління, що базуються на нових інформаційних технологіях; високий ступінь розбіжності оперативних інтересів менеджменту та іншого персоналу при зростанні обсягу влади й зниженні відповідальності керівництва, перевага особистих інтересів менеджерів. Наведені характерні риси діяльності підприємств є насправді лише відображенням зміни фундаментальних основ їхньої діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі виявлених ключових структурних економічних змін у процесі проведеного дослідження

можна зробити висновок, що структурний підхід до трансформації економіки обумовлений нерівномірністю змін у різних сферах економічної діяльності й різних частинах економічного простору. Наявність численних структурних деформацій обмежує поступальний розвиток національної економіки, нейтралізують механізми ринкового саморегулювання. Кардинальні позитивні зміни у процесі структурної трансформації стануть можливими лише у випадку регулюючого впливу на процеси, що об'єктивно виходять за межі саморегулювання ринкової системи.

Для подолання незбалансованості й досягнення цілісності підприємства необхідно не тільки змінити систему управління підприємством, але й сформувавши реалістичний та одночасно науково обґрунтований погляд на проблеми трансформації підприємства як основного елементу в структурі економіки. Такі обставини обумовлюють об'єктивну необхідність взаємозалежної трансформації економіки на макро-, мезо- та мікрорівні, яка пов'язана з переходом на нову модель господарювання і з новим технологічним укладом, додаючи ключову роль структурної трансформації підприємств як елементу економічної структури базового рівня. У зв'язку з цим процес трансформації економіки варто розуміти як процес якісних і кількісних перетворень (змін), пов'язаних із соціально-економічним розвитком суспільства.

Список використаних джерел

1. Коломойцев В.Е. Структурна трансформація промислового комплексу України: [монографія] / Валерій Едуардович Коломойцев. – К.: Укр. енциклопедія, 1997. – 304 с.
2. Гражесвська Н. Загальні закономірності глобальних системних трансформацій / Н. Гражесвська // Банківська справа. – 2007. – № 6 (78). – С. 60-68.
3. Дорогунцов С. Трансформація структури економіки: теорія і практика / С. Дорогунцов, Е. Горская // Економіка України. – 1998. – № 1. – С. 4-11.
4. Спицнадель В.Н. Основи системного аналізу: учебн. пособие / В.Н. Спицнадель. – СПб: ИД «Бизнес-пресса», 2000. – 326 с.
5. Фатхутдинов Р.А. Организация производства: учебник / Р.А. Фатхутдинов. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 512 с.
6. Папаика А.А. Развитие экономических отношений в среде преобразования промышленного региона: [монография] / Папаика А.А., Саенко В.Г., Саенко Г.В. – Донецк: ДонГУЭТ им. М. Туган-Барановского, 2003. – 720 с.
7. Алексєєв І.В. Управління ресурсним забезпеченням промислово-фінансових груп: [монографія] / Алексєєв І.В., Колісник М.К., Мороз А.С. – Львів: «Львівська політехніка», 2007. – 132 с.
8. Чухно А. Производственно-технологическая структура экономики: сущность и пути перестройки / А. Чухно // Економіка України. – 1995. – № 7. – С. 4 – 15.

9. Лоусон Т. Современная экономическая теория в свете реализма / Т. Лоусон // Вопросы экономики. – 2006. – № 2. – С. 89-95.

10. Статистичний щорічник України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

11. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/assets/uploads/>.

Климова Е. И., Кудрицкая Ж. В. Феномен структурной трансформации экономики Украины на макро- и микроуровнях. В статье даны определения понятий «структура» и «структура экономики». Рассмотрена эволюция понятия структурных изменений в экономике. Обосновано, что «структурная трансформация» является наиболее общим понятием с точки зрения содержания процессов изменения структуры экономики. Доказано, что преодоление сформированного состояния в промышленности Украины требует проведения широкомасштабной структурной трансформации предприятий.

Klimova O., Kudrytska Z. Phenomenon of Structural Transformation of Economy of Ukraine at macro- and micro levels. Determinations of concepts “structure” and “structure of economy” are given in the article. The evolution of the concept of structural changes in economy is considered. It is grounded, that structural transformation” is the most common term from the point of view of processes of changes of the structure of economy. It is proved that to overcome the formed state of the Ukrainian industry major structural transformation of enterprises is required.